

Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi *First Telgraph Lines to be Installed Through Syria*

Uğur Akbulut*

Özet

Bu çalışmada Suriye'ye ilk telgraf hatlarının çekilmesi konusu ele alınmıştır. Kırım Savaşı sırasında telgrafla tanışan Osmanlı Devleti, bu yeni haberleşme teknolojisini kısa zamanda benimsedi. Savaş sonrası ilk hatlar İstanbul ve Rumeli şehirleri arasında çekildikten sonra Anadolu'ya geçildi. Üsküdar ve Bağdat arasında çekilen telgraf hattı, Anadolu'nun telgrafla tanışmasını sağladığı gibi kısa zamanda yaygınlaşmasına da vesile oldu. Suriye ise Lübnan olayları nedeniyle Beyrut'ta görevlendirilen Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa'nın isteği doğrultusunda Beyrut ve Şam arasında çekilen hat sayesinde telgrafa kavuştu. Bunun ardından da daha geniş kitlelerin telgrafla tanışmasını sağlayan Beyrut-Lazkiye-Halep telgraf hattı çekildi. Bu hat Diyarbakır'dan Halep'e kadar uzatılan bir hat ile Üsküdar Bağdat telgraf hattı ile birleştirilerek Suriye'nin İstanbul ile irtibatı sağlandı. Ardından da Beyrut'tan Mısır sınırındaki Ariş'e bir hat çekilerek bölgenin ikinci harici bağlantısı kurulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: Telgraf – Suriye – Halep – Beyrut – Lazkiye – Lübnan – Şam - Telgraf Hattı

Abstract

In this work, the matter that first telegraph lines are installed through Syria was taken up. The Ottoman Government that met with the telegraph at the time of Crimea War, adopted this novel communication technology device in a short time. After the war and first lines were installed among Istanbul and Rumeli cities, there was Anatolia in the row. The telegraph line instaled between Uskudar and Baghdad, both provided Anatolia with being acquainted with the telegraph and also in a brief period became an oppurtunity for its being spreaded through there. By the way, Syria regained the telegraph on accounts of the events lived in Lebanon, following the Foreign Affairs Minester Mehmed Fuad Pasha's wish, thanks to the line having been installed between Beirut and Damascus. Soon after this, Beirut-Latakia-Aleppo telegraph line that secured wider masses getting acquainted with the telegraph, was made installed with the help of the line combined with both the line installed between Diyarbakır and Aleppo and also Üsküdar-Baghdad telegraph line, the liaison through Syria and Istanbul was obtained. Behind this, by the means that a line was installed from Beirut to Arish in the borders of Egypt, the external connection of the region was made installed.

Key Words: Telegraph – Syria – Aleppo – Beirut – Latakia – Lebanon – Damascus - Telegraph Line

Giriş

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kazımkarabekir Eğitim Fakültesi - Erzurum

Osmanlı Devleti, hükmettiği geniş coğrafyada haberleşmenin emin ve hızlı bir şekilde yapılabilmesine büyük önem veriyordu. Bu amaçla daha kuruluştan itibaren oluşturulan ulak sistemi sayesinde resmi haberleşme sağlanmaya başlamıştı. Atlı posta tatarları kullanılarak yapılan bu tip haberleşme XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹ Haberleşmede gerçek anlamda teşkilatlanma Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Veziriazam Lütfi Paşa'nın sadareti döneminde (1539-1541) oluşturulmuştur.² Menzil teşkilatı olarak adlandırılan bu sistem sayesinde resmi haberleşme eskisine nazaran daha düzenli bir hale getirildi.³ Menzil teşkilatı, uzun süre devletin haberleşme sisteminin temelini oluşturdu ise de zamanla devletin diğer kurumlarında olduğu gibi burada da yaşanan sorunlar haberleşme alanında değişimi kaçınılmaz hale getirdi. Yapılan kısmi yeniliklere rağmen II. Mahmud dönemine kadar haberleşmede köklü değişiklik yapıldığı söylenemez. Merkeziyetçi bir siyaset takip etmeye başlayan II. Mahmud,⁴ iletişim imkânlarından daha fazla yararlanmanın önemini kavramıştı. Onun zamanında ilk resmi gazete çıkarıldığı gibi, halkın haberleşmesi ile ilgili çalışmalar da onun tarafından başlatıldı.⁵ Fakat 1830'lu yıllardan itibaren girişilen çabalar meyvesini ancak Tanzimat Fermanı sonrası vermiş ve Posta Nezareti ancak 1840 yılında kurulmuştur. Bu sayede hem resmi haberleşme daha düzenli hale getirilirken hem de halkın haberleşme ve haber alma ihtiyacı karşılanmaya başlanmıştır.⁶

Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti, Posta Nezareti vasıtasıyla hizmet vermeye başladığı dönemde, önce İngiltere'de ve ardından da Fransa'da çok hızlı bir haberleşme aracı olan elektrikli telgraf kullanılmaya başlandı. Elektrikli telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'na ilk girişi ise 1839'da Samuel Morse'un telgrafın çalışan bir modelini icadından dört yıl sonra 1843 yılında oldu. Daha önce Morse'la birlikte çalışmış olan Amerikalı Chamberlain İstanbul'a bir telgraf makinesi getirdi. Fakat makine Osmanlı hükümetine sunulmadan önce yapılan denemelerde bazı hatalar verince, Chamberlain eksiklikleri gidermek için makineyi Viyana'ya götürmeye karar verdi. Ancak bindiği vapur batıp Chamberlain da ölünce telgrafın ülkeye girişi bir süre gecikmiş oldu.⁷

Telgrafın ülkeye girişiyle ilgili ikinci deneme 1847 yılında yapıldı. Amerikalı Profesör J. Lawrence Smith, sonradan uzun süre Robert Koleji'nin müdürlüğünü yapmış olan Cyrus Hamlin'in de yardımıyla bizzat Sultan Abdülmecid'in huzurunda başarılı bir deneme yaptı.⁸ Sultan, huzurunda yapılan gösteriden oldukça etkilendi ise de bu deneme de telgraf hattı çekilmesi için yeterli olmadı.

Kırım Savaşı, telgrafın Osmanlı topraklarına girişini hızlandırdı. Bu tarihe kadar dünyada, hep ticari amaçlı olarak kullanılan elektrikli telgraf, bu savaşla birlikte ilk kez askeri amaçla kullanılmaya başlandı.⁹ Fransa ve İngiltere, askeri kuvvetlerinin ihtiyaçlarını

¹ Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 1981, s. 64.

² Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1982, s. 15.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 4-7.

⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s. 108 vd.

⁵ II. Mahmud'un Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayûnda, haberleşme hizmetlerinin ayırım yapılmaksızın bütün ülke ahalisini kaplayacak şekilde genişletilmesi ve geliştirilmesi isteğinde bulunmasını posta teşkilatı ile ilgili olarak, özellikle de halkın haberleşme ihtiyacını karşılama bakımından bir başlangıç olarak ele almak mümkündür. (Nesimi Yazıcı, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", *Çağım Yakalayan Osmanlı*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 35.)

⁶ Nesimi Yazıcı, aynı makale, s. 41-42.

⁷ Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, 14, 2003, s. 348.

⁸ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, New York 1877, s. 186 vd.

⁹ Ken Beauchamp, *History of Telegraphy*, London 2008, s. 103.

karşılmak için cephe ile karargâh arasında telgraf hatları inşa etmeye başladılar. Fransızlar, Varna-Rusçuk-Bükreş arasında telgraf hatları döşerken, İngilizler ise Varna ve Kırım kıyısındaki Balaklava'ya bir denizaltı hattı çekmeye başladı.¹⁰ 550 kilometrelik bu denizaltı hattı devasa uzunluğu ile dünyada bir ilk olma özelliğini taşıyordu.¹¹ Denizaltı kablosu 10 Nisan 1854 tarihinde Varna'da denize indirilmiş ve 18 Nisan günü Kırım'da karaya bağlanmıştır.¹² Ayrıca İngilizler, İstanbul'u Varna'ya ve dolayısıyla Kırım'a bağlayan bir hat da inşa ettiler.¹³

Osmanlı Devleti esasında Kırım savaşı öncesi telgraf hatları için çalışma başlatmıştı. Hatta İngilizler İstanbul-Belgrad hattı için bir proje dahi hazırlamışlardı. Ancak savaş yapılan planların değişmesine neden oldu. Bu arada telgraf hatlarının inşası için verilecek olan teklifleri değerlendirmek üzere Dâhiliye Nezâretine bağlı olmak üzere bir "Telgraf Komisyonu" oluşturuldu. Nitekim bu komisyon 1854 yılında Fransız mühendis M. De la Rue ile Osmanlı tebaasından olan M. Blacque tarafından verilen İstanbul-Edirne-Şumnu hatlarıyla Edirne-Filibe-Sofya-Niş hatlarının inşası için vermiş oldukları teklifi kabul etmiş¹⁴ ve bunlarla 1 Ağustos 1854 tarihinde mukavele imzalanmıştı. Mukaveleden sonra İstanbul-Edirne hattı inşaat çalışmalarına Mart 1855'de başlandı. 270 kilometrelik tel kullanımı ile inşa edilen İstanbul-Edirne hattı, 19 Ağustos 1855 günü Edirne telgrafhanesinin de faaliyete geçmesiyle¹⁵ haberleşmeye açılmış ve ilk telgraf çekilmiştir.¹⁶ Ardından Edirne-Şumnu hattı tamamlanmış ve Şumnu'dan İstanbul'a ilk çekilen telgraf, "*asâkir-i müttefika Sivastopol'a dâhil olmuşlardır*" şeklinde olmuştur.¹⁷

Kırım Savaşı sırasında ve hemen sonrasındaki ilk telgraf hatları İngilizler ve Fransızlar tarafından inşa edilmişti. Savaştan sonra da İngilizler, Londra ve Hindistan arasında farklı güzergâhlarda inşa edilecek ve muhakkak Osmanlı topraklarından geçmesi gereken telgraf hatları için teklifler vermişti. İngiliz şirketlerinin teklif ettiği iki güzergâhtan biri Çanakkale Boğazı Halis Burnundan İskenderiye'ye kadar deniz altından ve İskenderiye'den Süveyş, Kızıldeniz ve Aden Körfezinden Hindistan hatlarına bağlanacak hat, ikincisi de Anadolu üzerinden Bağdat ve Basra yoluyla Fao Adası'nda Hindistan hatları ile birleşecek olan hattı.¹⁸ Fakat Babiâli, Anadolu'dan geçecek olan hattı kendisinin inşa edeceğini ilan ederken, Çanakkale Boğazı güzergâhını ise İngilizlere inşa ettirme kararı aldı. Üsküdar ve Basra

¹⁰ Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 48; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.2, İstanbul 1940, s. 518; Funda Başaran, *İletişim ve Emperyalizm Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi-Politigi*, Ankara 2000, s. 64; A. Baha Gökoğlu, *Batı ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu?*, İstanbul 1935, s. 47.

¹¹ Ken Beauchamp, *aynı eser*, s. 107.

¹² Mustafa Kaçar, *aynı makale*, s. 518. Varna ve Balaklava arasından çekilen denizaltı kablosu hem bir ilk olması hem de biraz aceleyle gelmesi nedeniyle muhafazası iyi yapılamamış ve dolayısıyla kısa bir süre hizmet verdikten sonra haberleşme kesilmiştir. (Dionysius Lardner, *The Electric Telegraph Popularised*, Lonson 1873, s. 153.)

¹³ Mehmed Âli, *Telgrafçılık*, İstanbul 1311, s. 8.

¹⁴ Mustafa Kaçar, *aynı makale*, s. 48; Tanju Demir, *Türkiye'de Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara 2005, s.53.

¹⁵ Edirne telgraf merkezinin açılması ve Sivastopol'un fethini müjdeleyen ilk telgrafın alınması nedeniyle Edirne'de şenlikler düzenlenmiş, telgrafhane halka gezdirilmiştir. Bu sırada telgrafhanenin açıldığını bildirmek için İstanbul'a çekilen seksen yedi kelimelik telgrafa on bir dakikada İstanbul'dan cevap gelmesi orada bulunanları büyük hayrete düşürmüştür. (Osman Ergin, *aynı eser*, s. 518.)

¹⁶ Mustafa Kaçar, *aynı makale*, s. 58-60; A. Baha Gökoğlu, *aynı eser*, s. 55.

¹⁷ Mehmed Âli, *aynı eser*, s. 8; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara 1996, s. 184; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1988, s. 267; A. Baha Gökoğlu, *aynı eser*, s. 56.

¹⁸ Mustafa Kaçar, *aynı makale*, s. 64.

arasındaki devasa hat için ihtiyaç duyulan malzeme Avrupa'dan satın alınacak, hattın inşasında İngiliz mühendisler çalıştırılacak, ancak hattı devletin kendisi inşa edecekti.¹⁹

İngilizler, Hindistan ve Londra arasında kurulacak telgraf hattına çok önem veriyordu ve Hindistan tarafından hattın inşasına çoktan başlamışlardı. Bu nedenle Üsküdar-Bağdat hattının çalışmalarına da bir an önce başlanmasını istiyorlardı. Hattın inşaatına birçok noktadan aynı anda başlanarak bir an önce haberleşmeye açılması amaçlanıyordu. Ancak meseleyi sadece İngiliz istekleri ile sınırlandırmak yanlış olacaktır. Zira telgraf hatları hem Osmanlı hükümeti tarafından hem de halk tarafından büyük bir heves ve özveri ile inşa ediliyordu. Bu nedenle belki de Osmanlı Devleti'nde hiçbir yenilik bu kadar kısa zamanda benimsenmemiş ve hayata geçirilmemiştir.²⁰ İşte Üsküdar'dan başlayıp, İzmit, Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra ve oradan Fao Adası'nda İngilizlerin Hindistan hatları ile birleşmiş olan hat, adeta dev bir çınar ağacı gibi kısa zamanda dal budak vererek neredeyse tüm Anadolu'nun çok kısa zamanda telgrafla tanışmasına vesile olmuştur.

Üsküdar'dan çekilmeye başlanan hat 20 Ocak 1859 günü İzmit'e,²¹ 20 Eylül 1859'da Ankara'ya, 24 Ekim 1859'da Yozgat'a, 29 Ocak 1860'da Sivas'a, 7 Şubat 1860'da Harput'a ve 1 Temmuz 1860'da Diyarbakır'a ulaştı.²²

Beyrut-Şam Hattı

Anadolu, Üsküdar-Bağdat güzergâhından diğer şehirlere çekilen hatlar sayesinde telgrafa kavuşmuştu. Suriye'de²³ ise bu durum Anadolu'dan farklı bir seyir izledi. Üsküdar-Bağdat hattı güzergâhı çevresinde bulunan yerler gibi bu hattın ayrılan kollar vasıtasıyla telgrafa kavuşmak yerine, Suriye'de önce yerel hatlar çekilmiş ve en sonunda bu hatlar Üsküdar-Bağdat hattına bağlanarak İstanbul ile irtibat sağlanmıştır.

Suriye'ye çekilen ilk hat bölgede yaşanan siyasal gelişmelerin bir sonucudur. 1840 yılından itibaren Cebel-i Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında yaşanan gerginlik 1842 yılı sonlarında iki kaymakamlı²⁴ bir düzene geçilmesi ile nispi bir çözüm sağlanmıştı. İşte bu

¹⁹ Roderic H. Davison, **aynı makale**, s. 353.

²⁰ Halkın telgraf tesislerinin yapımına gösterdiği yakın alaka, Osmanlı idarecilerine büyük cesaret vermişti. Artık bundan sonra, yalnızca tesislerin ülke içinde bulunmayan malzemesinin ithaliyle, kalanı ise halkın katkılarıyla, geniş Osmanlı ülkesi genelinde telgraf tesislerini kurmak mümkün olabilecekti. Gerçekten de hem bu ilk tesislerde ve hem de onları müteakip diğer hatların yapımında devlet, koordinatör rolü oynamış, planlamayı, tel, fincan, makine ithalatını gerçekleştirmiş; halk ise çoğu defa Müslim-gayrimüslim ayrımı olmadan dağlardan direkleri kesmiş, telgrafhane yapılmak üzere para toplamış, bina yaptırmıştır. Bu alanda tam bir devlet-millet birlikteliği görülmüştür. (Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı" **OTAM**, III, 1990, s. 345.)

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hariciye (İ.HR.) 164/8780.

²² Asaf Tanrikut, **Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı**, II, Ankara 1968, s. 595-600.

²³ İlk olarak Yunancada geçen, daha sonra da Roma ve Bizans dilinde kullanılan Suriye adı, Arapların bölgeyi ele geçirmesinden sonra kullanılmamıştır. Araplar genel olarak bu bölgeye Bilad al-Şam adını vermişti. Burası Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Şam, Halep ve Sayda gibi vilayetler aracılığı ile yönetilmişken, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile bölgede yeni bir idari düzenlemeye gidilerek Suriye adıyla yeni bir vilayet kurulmuştur. Osmanlı hâkimiyeti sona erene kadar kullanılan Suriye adı I. Dünya Savaşı'nın ardından Fransız mandasının kurulmasıyla bir devletin de adı olmuştur. (Bernard Lewis, **Ortadoğu**, çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2005, s. 25-26; H. Lammens, "Suriye", **İA**, XI, İstanbul 1993, s. 51; Şit Tufan Buzpınar, "Lazkiye", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 27, İstanbul 2003, s. 117-118.) Bu tarihi süreç yanında, batılı kaynaklarda genel olarak bölgenin Suriye olarak yazılması ve Suriye adıyla bu topraklar üzerinde hali hazırda bir devletin varlığını sürdürüyor olması nedeniyle bu çalışmada da Suriye ifadesinin kullanılması uygun bulunmuştur.

²⁴ Cebel-i Lübnan'da yaşanan olaylar, iki kaymakamlı düzene geçilmesi ve daha sonraki döneme ilişkin olarak bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", **Belleten**, X/37,38,39,40, 1946, s. 641-703; A. Halûk Ülman, **1860-1861 Suriye Buhramı Osmanlı Diplomasisinden Bir Önek Olay**, Ankara 1966; Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli

nispeten sakin dönem 1858 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihten itibaren çatışmalar yeniden başlamıştır. Durum öyle içinden çıkılmaz bir hal almıştı ki mesele Osmanlı sınırlarının dışına taşarak uluslararası bir boyuta ulaştı. Bölgedeki gelişmeler üzerine, Babıâli işi sıkı tutarak bu sorunu mahalli idarecilere havale etmek yerine daha güçlü bir ele teslim etmeyi yeğledi. Dönemin Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa, bölgedeki tüm mülki ve askeri memuriyetler emrinde olmak üzere *fevkalade memûriyet-i mahsûsa* ile Beyrut'a gönderildi.²⁵

İşte bu görevlendirme üzerine Fuad Paşa Beyrut'a giderek çalışmalara başladı. Fakat çok geçmeden olaylar Beyrut'tan Şam'a da sıçradı. İşte bu nedenle Fuad Paşa, Beyrut ve Şam arasında görevi gereği yolculuklar yapmaya başladı. İşte bu dönemde Fuad Paşa, 5 Kasım 1860 tarihinde Sadaret'e bir yazı göndererek Beyrut ve Şam arasında bir telgraf hattı çekilmesini talep etti ve çekilecek telgraf hattının sağlayacağı kolaylıkları sıraladı. Paşa, otuz saatlik bir mesafenin bulunduğu iki şehir arasında sürekli gidip gelerek bir hayli zorluk çektiğini ve zaman kaybettiğini, hâlbuki buraya bir telgraf hattı çekilmesi halinde işlerin hem kolaylaşacağını hem de hızlanacağını ifade etti. Üstelik bu hat için yeteri kadar tel ve sair eşya İstanbul'da mevcuttu. Ayrıca telgraf direkleri için gereken ağaçlar da bölgeden rahatlıkla temin edilebilirdi.²⁶

Fuad Paşa'nın yazısından anlaşıldığı üzere Beyrut ve Şam arasında çekilmesi talep edilen telgraf hattı, hem bölgede yaşanan olaylar nedeniyle yönetim açısından büyük kolaylık ve yarar sağlayacak, hem de elde mevcut malzemelerle direklerin kolaylıkla temin edilebilecek olması nedeniyle de fazla maddi külfet de getirmeyecekti. Telgraf İdaresi, getireceği faydayı göz önünde bulundurarak Beyrut ve Şam arasında bir telgraf hattı inşa edilmesi yönünde Fuad Paşa'nın talebini yerinde buldu. Üstelik elde bulunan malzeme ve yerel imkânlar hesaba katıldığında hat için çok büyük paralar harcanmasına da gerek yoktu. Geriye sadece yedi sekiz bin frank tutarında eksik malzeme kalıyordu. Telgraf İdaresi, Beyrut-Şam arasında çekilecek olan telgraf hattının inşaatı için telgraf mühendisi Charles Brusisky'nin üç bin kuruş maaş ve iki bin kuruş harcırah ile görevlendirilmesini Sadaret'e teklif etti. Telgraf İdaresi'nin teklifi doğrultusunda mevcut malzemenin bölgeye gönderilmesi, telgraf mühendisinin ücretinin ödenmesi ve Avrupa'dan satın alınacak malzemenin getirilmesi için 18 Kasım 1860 tarihinde Maliye Nezareti'ne bir yazı yazıldı.²⁷ Böylece yönetim açısından ve dönemin şartları gereği çok önemli bir konumda olan Beyrut ve Şam arasındaki telgraf hattı için ilk adım atılmış oldu. Öte yandan idari açıdan getireceği fayda yanında, telgraf hattının bölge halkına da kolaylık sağlayacağı muhakkaktır. İşte bu nedenle halkın da bu iki şehir arasında telgraf hattı çekilmesine ilişkin talepleri vardı.²⁸

Başlangıçta yedi sekiz bin frank gibi oldukça cüzi olarak hesaplanan satın alınacak eksik malzeme her nasılsa daha büyük rakamlara ulaştı. Nitekim 28 Kasım 1860 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda Avrupa'dan satın alınacak malzemenin toplam tutarının seksen bin frank olduğu yazılıdır. Buna rağmen tüm satın alma işlemleri yapıldığı gibi elde mevcut eşya da bölgeye gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır.²⁹

Telgraf hatları hususunda devlet her türlü fedakârlığı yapıyor ve işi sıkı tutuyordu. Bu nedenle Beyrut ve Şam arasındaki telgraf hattının inşasına vakit kaybedilmeden derhal başlandı. Bu hat için gerekli olan ağaçların bir kısmı Fıstıklık denilen yerdeki miri ağaçlardan

Nizamnâme", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 27/43, 2008, s. 131-157.

²⁵ A. Halûk Ülman, aynı eser, s. 38; M. Tayyib Gökbilgin, aynı makale, s. 689.

²⁶ BOA, İ.HR. 180/9954.

²⁷ BOA, İ.HR. 180/9954; BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.) 370/65.

²⁸ BOA, Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.) 485/73.

²⁹ BOA, HR.MKT. 357/82.

kestirilmiş bir kısmı da satın alma yoluyla temin edilmişti. Beyrut yönünden dört beş saatlik mesafedeki direkler dikilip, Şam tarafındaki ağaçlar da tedarik edilmişken yağın şiddetli kar çalışmalarının bir süreliğine aksamasına neden oldu. Bu nedenle bir müddet ara verilen çalışmalara tekrar başlandı. Hattın inşaatı devam ederken eksik olan malzemenin bir an önce gönderilmesi için Fuad Paşa, Telgraf İdaresi'ne tekrar bir yazı yazmış ve Telgraf İdaresi de talep edilen malzemeyi derhal temin ederek göndermişti.³⁰

21 Mayıs 1861 tarihinde Maliye Nezareti'ne yazılan buyuruldu da hattın tamamlanma aşamasına geldiği ve telgrafhanelerdeki görevlilerin atamalarının yapılması istendi. Bu talep sonrası Beyrut telgrafhanesi müdürlüğüne 2250 kuruş maaşla Mustafa Efendi ve refakatine 750 kuruş maaş ile Sururi Efendi, Şam telgrafhanesi müdürlüğüne 2000 kuruş maaş ile Rıza Efendi ve refakatine 750 kuruş maaş ile Şevket Efendi atandı. Öte yandan Şam'da önceden Baltacı Konağı olarak bilinen ve artık telgrafhane³¹ olarak kullanılan binada 500 kuruş maaşla Abdurrahim Efendi Arapça tercümanı olarak görevlendirildi.³² Bu atamalardan sonra 1861 yılı itibarıyla Beyrut ve Şam arasında telgraf haberleşmesi başlamış oldu.

Beyrut-Halep Hattı

Beyrut ve Şam arasında çekilen telgraf hattı bir taraftan bölgede yaşanan olaylar nedeniyle idari alanda kolaylık sağlarken, diğer yandan her iki şehirde yaşayan halk için de büyük yararlar getiriyordu. Tüm bunlara rağmen hat çok kısaydı ve en önemlisi hala bölgenin İstanbul'la telgraf yoluyla bağlantı kurması mümkün değildi. Bu nedenle Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Sadaret'e yazdığı yazıda, Beyrut'tan Şam'a kadar çekilmiş olan telgraf hattının bir an önce Halep'e oradan da Diyarbakır'a kadar uzatılarak buradan geçmekte olan Üsküdar-Bağdat hattına bağlanmasını ve bu sayede hem Şam hem de Beyrut'un İstanbul'la haberleşme imkânına kavuşturulmasını talep etti.

Fuad Paşa'nın talebi sonrası Şam'dan Diyarbakır'a kadar çekilmesi planlanan telgraf hattı güzergâhında keşif yapmak üzere telgraf mühendisi Charles Brusisky görevlendirildi. Charles Brusisky, yaptığı çalışma sonrası, Şam ve Halep arasında arazinin ormandan mahrum olması nedeniyle çekilecek hat için gerekli olan direklerin uzak bölgelerden getirileceğini ve bunun ister istemez nakliye masrafını çok fazla arttıracığını tespit etti. Bu nedenle Şam'dan Halep'e hat çekilmesi yerine ya sahilden ya da uygun görülecek başka bir güzergâhtan telgraf hattı çekilmesinin daha yerinde olacağını rapor etti. İşte bu rapor üzerine Beyrut'tan Trablusşam'a, oradan Lazkiye üzerinden toplam seksen dört saatlik mesafede olan Halep'e telgraf hattı çekilmesi kararlaştırıldı. Böylece telgraf direklerinin büyük kısmı buradaki miri araziden temin edilebileceği gibi, geri kalanlar da fazla nakliye ücreti ödmeden özel mülklerden sağlanabilirdi. Bu arada Diyarbakır'da Bağdat hattının malzemesinden artan tel ve diğer başka malzemelerde de Diyarbakır-Halep arası telgraf hattının inşasında kullanılacaktı. Bu hattın inşaatı sona erdiğinde Şam, Beyrut, Trablusşam, Lazkiye ve Halep'in, İstanbul'la telgraf bağlantısı sağlanmış olacaktı.³³ Fuad Paşa, 14 Aralık 1861'de Halep ve Beyrut arasındaki telgraf hattı için gerekli olan malzemenin bir an önce gönderilmesi ve Diyarbakır-Halep arasındaki hattın inşaatına başlanması için Telgraf İdaresi'ne emir verilmesini Sadaret'ten istedi.³⁴

³⁰ BOA, HR.MKT. 370/65.

³¹ BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.) 775/33.

³² BOA, HR.MKT. 378/65.

³³ Fuad Paşa, bu hattın haberleşmeye açılmasının bölgede kalabalık kuvvetler bulundurmaya kadar etkili olacağını, ayrıca Arabistan ıslahatına devam edilmesine de imkân vereceğini belirtmektedir (BOA, İ.HR. 187/10437).

³⁴ BOA, İ.HR. 187/10437

Beyrut'tan itibaren Trablusşam ve Lazkiye istikametinde inşasına başlanacak olan telgraf hattı için ihtiyaç duyulan teller 18 Ocak 1862 tarihinde Beyrut'a geldi. Direkler için gerekli olan ağaçlar da kestirilerek hattın inşasına başlandı.³⁵ Bu arada telgraf hattı için Halep valisine bir yazı yazılarak ihtiyaç duyulan yaklaşık 1500 direk için 750 meşe ve bir o kadar da çam ve diğer tür ağaçların Halep ormanlarından sağlanması istendi.³⁶ Malzemelerin gelmesi ve direklerin temin edilmesinden sonra hat inşa edilmeye başlandı. Nitekim İstanbul'dan Sayda Valisine gönderilen yazıda gösterdiği gayret takdir edilmiş ve duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.³⁷

Hattın inşasına devam edilirken bu güzergâhta açılacak olan telgrafhanelerde görev yapacak memurların atamaları da yapılmaya başlandı. İlk olarak Trablusşam telgrafhanesi müdürlüğüne Beyrut telgrafhanesi memurlarından Sururi Efendi tayin edildi. Sururi Efendi'nin boşalttığı yere de Arapça tercümanı olarak çalışan Abdurrahim Efendi getirildi.³⁸ Trablusşam'dan sonra hattın devam edeceği Lazkiye'ye telgrafhane müdürü olarak Şam muhabere memurlarından Şevket Efendi, Halep telgrafhane müdürlüğüne ise Girit telgraf memurlarından Hulusi Efendi tayin edildi.³⁹

Telgrafhanelerde çalışacak memurların dışında bir de hatların güvenliğini sağlayacak elemanlara ihtiyaç vardı. Her üç saatlik mesafeye bir çavuş tayin ediliyordu. Hat inşa edilmeye başlandığında Beyrut-Trablusşam arasında görev yapacak çavuşlar tayin edilmişti. Trablusşam'dan Lazkiye'ye ve oradan da Halep'e kadar yerleştirilecek olan çavuşların miktarı bilinemediğinden sonraya bırakılmıştı. Trablusşam'dan Lazkiye'ye otuz ve oradan Halep'e kadar otuz dokuz saat mesafe olup, üçer saat hesabıyla yirmi üç çavuş ve bunlara nezaret etmek üzere iki başçavuş tespit edilerek tayinleri yapılmıştır. Çavuşların maaşı aylık 350 kuruş, başçavuşların ise 500 kuruştur.⁴⁰

Beyrut ve Halep arasındaki telgraf hattı üzerinde gerekli atamalar yapıldıktan sonra Sayda Valisi, Beyrut ve Trablusşam arasındaki hattın inşaatının 26 Haziran 1862 sona erdiğini ve haberleşmeye açıldığını bildiren yazısını yazdı. Sayda valisi, bu kadar para harcanarak çok kısa zamanda tamamlanan ve bölge ahali için de büyük yarar sağlayacak olan telgraf hattı için padişaha şükranlarını bildirdi.⁴¹

21 Ekim 1862 tarihinde Sayda Valisi, Telgraf İdaresi'ne gönderdiği yazıda Beyrut'tan inşasına başlanan hattın Trablusşam'dan sonra bu kez Lazkiye'ye kadar olan kısmının sona erdiğini ve haberleşmeye açıldığını bildirdi.⁴² Yine Sayda Valisi, Sadaret'e gönderdiği bir diğer yazısında telgraf hattının Lazkiye'ye kadar olan kısmının tamamlanarak haberleşmeye açıldığını, memurların görevlerine başladığını belirterek, ticari menfaatler ve halkın refahı için bu kadar para harcanarak yapılan hat dolayısıyla tüm ahali adına teşekkürlerini sundu. Bu arada Lazkiye'den itibaren çalışmaları devam eden Lazkiye-Halep hattının direklerinin de on beş gün içinde tamamlanacağı, ancak mevcut telin hattın tamamlanmasına yetmeyeceği anlaşıldığından bir an evvel Avrupa'ya tel siparişi verilmesi istendi.⁴³

Telgraf hatları hususunda yapılan istekler ikiletilmeden derhal karşılanıyordu. Lazkiye'den Halep'e kadar olan bölüm için talep edilen eksik malzeme hemen Avrupa'ya

³⁵ BOA, A.MKT.UM. 533/59.

³⁶ BOA, A.MKT.UM. 571/20.

³⁷ BOA, A.MKT.UM. 537/52.

³⁸ BOA, A. MKT. UM. 555/40.

³⁹ BOA, İ. HR. 196/1157.

⁴⁰ BOA, İ.HR. 198/11234.

⁴¹ BOA, İ.DH. 492/33394.

⁴² BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A MKT MHM.) 244/41.

⁴³ BOA, A. MKT. MHM. 245/81.

sipariş edilmiş ve daha üzerinden ancak bir ay geçmişken malzemeler Beyrut limanına gelmeye başlamıştı.⁴⁴ Avrupa'dan sipariş edilen malzemeler Beyrut limanına getiriliyor ve buradan istenilen yerlere gönderiliyordu.

Beyrut'tan başlayarak Trablusşam ve Lazkiye üzerinden çekilen hat Halep'e götürülecek ve burada Diyarbakır'dan gelen hatla birleştirilecekti. Zaten bu hattın inşa edilmesinin temel gayesi Suriye şehirlerini bu hat vasıtasıyla İstanbul'a bağlamaktı. Bu hedef doğrultusundan Halep'e kadar büyük oranda tamamlanan telgraf hattının devam eden güzergâhı üzerindeki eksikler de zaman kaybedilmeden tedarik edilmeye başlandı. Nitekim Halep Valisinin 20 Ekim 1862 tarihli yazısında, Beyrut'tan Lazkiye'ye kadar olan kısmın tellerinin çekildiği, Halep'te bir telgrafhane inşa edildiği, Halep'ten Birecik'e kadar gerekli olan direklerinde temin edildiğini belirtmektedir. Bu çalışmalar devam ederken Diyarbakır tarafından da inşasına başlanılmış olan hat Siverek'e kadar tamamlanmış ve haberleşmeye açılmıştı. Siverek'ten geçerek Urfa üzerinden Birecik'e ulaşan hat için gerekli olan direkler de yerlerine dikiliyordu. Bu dönemde Halep ve Birecik arasındaki makineler eksik olup muhabere memurları da henüz görev yerlerine tayin edilmemişti. İşte Halep Valisi bu eksikliklerin bir an önce tamamlanması talebinde bulundu. Bu talep karşısında Telgraf İdaresi'ne gereğinin yapılması için yazı yazılmış ve birkaç gün içerisinde hem eksik malzeme bölgeye gönderilmiş hem de telgraf memurlarının tayinleri yapılmıştır.⁴⁵

Şam'ı İstanbul'a bağlamayı amaç edinen uzun telgraf hattının Beyrut ve Halep arasındaki inşaatı sona erdiğinde 12 Ocak 1863 günü Halep Valisi, 14 Ocak 1863 günü de Sayda Valisi hattın haberleşmeye açıldığını haber veren ve devamında da padişaha teşekkürlerini arz eden telgrafları çektiler.⁴⁶ Zira Diyarbakır tarafından inşaatına başlanan hat 16 Aralık 1862 günü Birecik'e,⁴⁷ 2 Ocak 1863 günü de Halep'e ulaşmıştı.⁴⁸ Böylece Şam'dan başlayıp Beyrut'a ve oradan da Trablusşam ve Lazkiye yoluyla Halep'e ulaşan telgraf hattı burada Diyarbakır'dan gelen hatla birleşmiş, bu şekilde de Üsküdar-Bağdat hattına kavuşarak bütün bu şehirleri İstanbul'a bağlamış oldu.

Beyrut-Ariş Hattı

İstanbul ve Beyrut arasında telgraf hattının inşaatı sona erip haberleşmeye başladıktan sonra hattı Mısır sınırında bulunan Ariş'e kadar uzatma ihtiyacı ortaya çıktı. Bu hat Ariş'te Mısır hatlarına bağlandığında Mısır ve Suriye arasında telgraf haberleşmesi sağlanmış olacaktı. Üstelik bu hat yönetim anlamında getirdiği fayda yanında gerek tüccar ve gerekse bölge halkının haberleşme ihtiyacını karşılama açısından da kayda değer kolaylık sağlayacaktı.

Beyrut'tan başlayıp Ariş'e kadar uzanacak olan hattın inşasında kullanılacak olan ve Avrupa'dan getirilecek olan tel ve diğer malzemenin toplam tutarı 91.716 frank kadardı.⁴⁹

İnşasına başlanan Beyrut-Ariş telgraf hattı 30 Mayıs 1864 tarihinde Sayda'ya ulaştı. Bu nedenle Sayda Telgraf Müdürlüğüne 1250 kuruş maaşla Lazkiye Telgraf Müdürü Şevket Efendi tayin edilmiş, ondan boşalan Lazkiye Telgraf Müdürlüğüne ise Gelibolu muhabere

⁴⁴ BOA, A. MKT. MHM. 245/81.

⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM. 246/27.

⁴⁶ BOA, İ. DH. 502/34131.

⁴⁷ BOA, İ. HR. 197/11211.

⁴⁸ BOA, MVL. 852/64. Diyarbakır'dan Halep Eyaleti'ne çekilen telgraf hattının direklerinin yerlerine nakli için kiralanmış deve ve bargir ücretleri ile amele ve diğer yevmiyeler ile satın alınan veya imal ettirilen alet ve edevat için sarf olunan tutar 26.448 kuruş olmuştur. (BOA, İradeler Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.) 537/24127)

⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM. 271.98.

memurlarından Mustafa Bahri Efendi getirildi. Şevket Efendi'nin refakatine 500 kuruş maaşla Telgraf İdaresi mülazimlerinden Eşref Efendi tayin edildi. Ayrıca Beyrut ile Sayda arasında görev yapacak olan üç süvari çavuş ve bir başçavuşla Sayda telgrafhanesinden çalışacak olan iki hademenin tayinleri de yapıldı. Başçavuşun 500 kuruş, süvari çavuşlar 350'şer kuruş, hademeler ise 200'er kuruş maaşı vardı.⁵⁰

1 Eylül 1864 tarihi itibarıyla Beyrut, Ariş'e bağlandı⁵¹ ve böylece bölge Halep üzerinden Diyarbakır'a olan bağlantısından sonra bir başka harici bağlantıya daha kavuşmuş oldu. Fakat bir süre sonra Beyrut ve Halep arasında, özellikle de Lazkiye taraflarında yaşanan sorunlar, Mısır'la olan haberleşmenin sık sık aksamasına neden oldu. Bu sorunlardan ilki, Akdeniz kıyısından geçen telgraf hattının telleri rutubet dolayısıyla sürekli pas tutuyor ve bu pas elektriğin akışını engelliyordu. Dolayısıyla haberleşme doğal nedenlerden dolayı aksıyordu. İkinci sorun ise Lazkiye taraflarında yaşanan eşkıyalık olaylarından kaynaklanıyordu.⁵² Eşkıyalar telgraf hattına saldırıyor ve haberleşmenin kesilmesine neden oluyordu. İşte bu nedenlerden dolayı Mısır'la Halep ve Şam arasındaki haberleşmenin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için Trablusşam'dan Humus'a kadar yeni bir hat çekilmesi ve bu hattın Humus'tan hem Halep, hem de Şam'a uzatılarak bahsi geçen sakıncaların bertaraf edilmesi kararlaştırıldı.⁵³

Diyarbakır tarafı müfettişi olan Remzi Efendi bu yeni telgraf hattının inşaatı için 10.000 kuruş harcırahla görevlendirildi ve aynı yılın sonunda Şam ve Halep'i Humus'a bağlayan hat tamamlandı.⁵⁴ Bu gelişme Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerine gönderilerek de ilan edildi.⁵⁵ Böylece Suriye'nin neredeyse tüm büyük şehirleri telgrafın bölgeye gelişinin üzerinden daha beş yıl geçmeden telgrafa kavuşmuş oldu.

Sonuç:

Telgraf, XIX. yüzyıldaki teknolojik gelişmeler içerisinde, gerek yönetim ve gerekse halk arasında kabul görme açısından en ön sıralarda gelir. Bunda altyapısının hazırlanmasının ucuz ve kolaylığı yanında getirisinin kısa zamanda alınmasının önemi büyüktür. İşte bu nedenle Kırım Savaşı sırasında ülkeye giren telgraf kısa zamanda benimsendi. Savaş sonrası İngiltere'nin Hindistan'la Londra arasında kurmayı planladığı telgraf hatlarının da yardımıyla telgrafın Osmanlı topraklarındaki yayılması hızlandı. Bir taraftan Çanakkale üzerinden Mısır'a çekilen denizaltı hattı diğer yandan Üsküdar'dan Bağdat'a çekilen hat, önce bu güzergâhlar üzerinde oturan, kısa bir süre sonra da çevre yerleşim yerlerindeki halkın telgrafla tanışarak ondan istifade etmesini sağladı.

Anadolu'nun aksine Suriye şehirlerinin ve burada yaşayan halkın ilk telgrafla tanışmasında bölgedeki etnik, dini ve siyasi nedenlerden dolayı ortaya çıkan meseleler başrolü oynamıştır. Marunîlerle Dürzîler arasında meydana gelen çatışmalar sonrası bir anda uluslararası bir boyut kazanan Cebel-i Lübnan meselesinin halli için Beyrut'a gönderilen Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa'nın isteği doğrultusunda ilk telgraf hattı Beyrut ve Şam

⁵⁰ BOA, İ.HR. 207/11941.

⁵¹ BOA, A.MKT.MHM. 310/47.

⁵² Lazkiye, Nusayrîlerin en yoğun yaşadığı yerlerin başında gelir. Lazkiye Nusayrîleri bu dönem itibarıyla giriştikleri eşkıyalık hareketleriyle hem diğer komşu topluluklarla hem de mahalli ve merkezi otoriteyle sorunlar yaşıyordu. Lazkiye Nusayrîlerinin saldırılarına ilişkin bkz. Uğur Akbulut, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrîleri (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54, 2010, s. 111-125.

⁵³ BOA, İ.HR. 217/12617.

⁵⁴ BOA, MVL. 1062/55.

⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM. 371/67; BOA, İ.HR. 217/12617.

arasına çekildi. Görülüyor ki dünya üzerinde ilk telgraf hatları genellikle ticari nedenlerden dolayı çekilirken, Osmanlı topraklarında durum farklı yaşandı. Telgraf hatlarıyla ilk tanışmaya bir savaş vesile olurken, Beyrut ve Şam arasında ilk telgraf hatların çekilmesi meselesi de yine çatışma ve neredeyse savaşa kadar yol açacak olan olaylar yüzünden olmuştur. Yani telgraf, Osmanlı topraklarında hem uluslararası gelişmeler, hem de iç siyasi koşullar sayesinde gelişme ve genişleme imkânı bulmuştur.

Beyrut ve Şam'ı birbirine bağlamak belki yerel yönetim açısından düşünüldüğünde büyük yarar sağlamıştır. Fakat genel resme bakıldığında bu hat çok sınırlı ve kısıtlıydı. Onun için Beyrut'u ve Şam'ı önce Halep'e ardından da başkent İstanbul'a bağlamak asıl amaç olmalıydı; ancak bu sayede telgraftan istenen verim alınabilirdi. İşte bu amaç doğrultusunda Beyrut'tan başlayarak Trablusşam ve Lazkiye üzerinden Halep'e yeni bir hat çekildi. Bu hat bölgede daha fazla insanın telgraf imkânlarından yararlanması manasına da geliyordu. Üstelik Üsküdar-Bağdat hattının geçtiği Diyarbakır'dan başlayarak Siverek ve Birecik üzerinden çekilen telgraf hattı da Halep'e ulaştırılmış ve bu hat Beyrut'tan gelen hatla birleştirilerek Beyrut, Şam ve Halep'in Üsküdar-Bağdat telgraf hattı sayesinde İstanbul'a bağlanmasını sağlamıştır. Bu sayede ilk harici bağlantı da kurulmuş oldu. Ardından Mısır sınırında bulunan Ariş'e uzatılan hat sayesinde Suriye'nin ikinci dış bağlantısı kuruldu.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 244/41; 245/81; 246/27; 271/98; 310/47.

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.): 485/73; 533/59; 537/52; 555/40; 571/20.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.): 357/82; 378/65; 378/65.

İradeler Hariciye (İ.HR.): 164/8780; 180/9954; 196/1157; 198/11234; 207/11941.

İradeler Dâhiliye (İ.DH.): 492/33394.

İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 537/24127.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.): 775/33; 1062/55; 852/64.

Araştırma Eserleri, Makaleler

Akbulut, Uğur; "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, 54, 2010, s. 111-125.

Alemdar, Korkmaz; **Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, İletişim Sosyolojisinin Temelleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1981.

Başaran, Funda; **İletişim ve Emperyalizm Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi-Politiği**, Ankara 2000.

Beauchamp, Ken; **History of Telegraphy**, London 2008.

Buzpınar, Şit Tufan; "Lazkiye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27, İstanbul 2003, s. 117-118.

Davison, Roderic H.; "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", çev. Durdu Mehmet Burak, **OTAM**, 14, 2003, s. 347-386.

Demir, Tanju; **Türkiye'de Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)**, Ankara 2005.

Ergin, Osman; **Türkiye Maarif Tarihi**, C.2, İstanbul 1940.

Gökbilgin, M. Tayyib; "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", **Bellekten**, X/37,38,39,40, 1946, s. 641-703.

- Gökoğlu, Baha A.; **Batıda ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu?**, İstanbul 1935.
- Halaçoğlu, Yusuf; **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, Ankara 2002.
- Hamlin, Cyrus; **Among the Turks**, New York 1877.
- Kaçar, Mustafa; “Osmanlı Telgraf İşletmesi”, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 45-120.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, VI, Ankara 1988.
- Keleş, Erdoğan; “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname”, **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 27/43, 2008, s. 131-157.
- Lammens, H.; “Suriye”, **İA**, XI, İstanbul 1993, s. 51-66.
- Lardner, Dionysius; **The Electric Telegraph Popularised**, Lonson 1873.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara 1996.
- Lewis, Bernard; **Ortadoğu**, çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2005.
- Lütfi Paşa, **Asafname**, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1982.
- Mehmed Âlî, **Telgrafçılık**, İstanbul 1311.
- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 1995.
- Tanrıkut, Asaf; **Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı**, II, Ankara 1968.
- Ülman, A. Halûk; **1860-1861 Suriye Buhranı Osmanlı Diplomasisinden Bir Önek Olay**, Ankara 1966.
- Yazıcı, Nesimi; “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı” **OTAM**, III, 1990, s. 333-377.
- Yazıcı, Nesimi; “Posta Nezaretinin Kuruluşu”, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 23-43.